

**XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN
HUMANİZM VƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK BAXIŞLARINA BİR NƏZƏR****Ə.B.ƏSGƏRLİ**
*AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu**XƏLİL RZA ULUTÜRK – 75*

Xəlil Rzanın «Taparam səni», «Ömürdən uzun gecələr», «Hara gedir bu dünya», «Daşdan çıxan bulaq», «Məndən başlanır Vətən» kitabları 80-ci illərdə nəşr olunmuşdur.

Həmin illərdə diqqəti cəlb edən poetik özünəməxsusluq ilk növbədə şairi ciddi narahat edən mövzuların problemlərlə bağlı mənəvi-psixoloji düşüncələrdən başlanğıc almasıdır. Həmin mənəvi-psixoloji ideyalar mövcud ictimai quruluşun təzadlarından, insanların həyat, yaşayış tərzindən, onların varlıqları ilə bağlı olan mənəvi-psixoloji naqisliklərdən irəli gəlmişdir. 80-ci illərin əsərlərində ictimai etiraz, mövcud haqsızlıqlara, ədalətsizliklərə qarşı dayanmaq, mübarizlik, inqilabçılıq əhvali-ruhiyyəsinin təzahürü sənətkarın lirik qəhrəmanı üçün əsas olmuşdur. Bu əsərləri bir məcrada birləşdirən ümumi bir bədii keyfiyyət poeziyasında məqam və məramın daha ciddi inikas etdirilməsidir. Bunun mənbəyi şairin özüdür, onun şəxsiyyəti, mənəvi bütövlüyüdür.

80-ci illərin əsərlərində vahid bədii üslubun inkişafı aşkar görünür. X.R.Ulutürk 80-ci illərə qədərki əsərlərində, əsasən, lirik-epik üslubda cəmiyyətə, ictimai quruluşa baxış etmişdirsə, 80-ci illərin əsərlərində cəmiyyətə qarşı üsyankar, inkarçı şair mövqeyinə görə onun lirik-epik üslubuna güclü bədii publisistika imkanları və patetik intonasiya çalarları daxil olmuşdur. Xəlil Rza Ulutürkün ictimai etirazları 80-ci illərin poeziyasında bir məqama, bir mərama doğru tuşlanır; əsasən, bəşəri humanizmin ifadəsi, rus sovet və beynəlxalq imperalizmin ifşasıdır. Bu baxımdan 1980-1990-cı illərin poetik əsərlərində səciyyəvi üslub, yaradıcılıq xüsusiyyətləri vardır. Ümumən, humanizmin tərənnümü, anti-humanizmin ifşası şairin lirikasında zəngin təsvir və intonasiya çalarları doğurmuşdur.

«Ömürdən uzun gecələr» kitabında vətəndaşlıq, milli ləyaqət, bəşəri ideallar və humanist duyğuların tərənnümü ön plana çəkilmişdir. «Mayakovski işığında» başlığı altında toplanan şeirlərdə daha çox satirik ruh hakimdir. Həyatı təsdiq və tərənnümlə yanaşı mənfiliklərə qarşı ciddi etiraz, qəzəb və hiddət pafosu bu əsərlərdə mühüm yer tutur. Başlıcası budur ki, Sabir, Mayakovski, S.Vurğun şeirinin yüksək vətəndaşlıq ruhu, müasir həyata bağlılıq, insanın mənəvi haqqının poetik təsdiqi bu əsərdə özünü aydın göstərir. Şair tənqid hədəfini «vəzifə başında tutuqşulara», «stoluna dördəlli qırsaqqız olanlara», «yadlara yalaq, özünükülərə ögey» olan iddialı, dördgöz adamlara çox ustalıqla tuşlaya

bilmişdir. Bəzən saxta, yalançı «millət qəhrəmanlarına» şair öz qəzəbini gizlətməmişdir».

Humanizm və vətənpərvərlik Xəlil Rza Ulutürk idealının tərkib hissəsidir. Onun «poeziyasının kökü də, mayası da Vətən eşqi, Torpaq və Xalqla bağlıdır. Bu vətənpərvərlik bizim müasirimizə xas olan şüurlu vətənpərvərlikdir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, Xəlil Rza Vətəni, onun qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi keçmişini, bugünkü əzəmətini, sabahkı böyük fütuhatını duyur, hiss edir, bir çox hadisələrin canlı iştirakçısıdır».

X.R.Ulutürkün humanist görüşləri milli məkanla hüdudlaşmır, sərhədləri aşaraq, bəşəri məzmun daşıyır. Onun vətənpərvərliyi də eyni dərəcədə bəşəri sərvətdir. Şair yazmışdır: «Bizim birinci borcumuz Yer kürəsini qorumaqdır. Yer üzündəki sonsuz gözəllikləri, yer üzünün bütün Ermitaj və Luvr xəzinələrini, Titsian Veçellionun fırçasından çıxmış sənət mirvarilərini, Füzulinin və Şekspirin yaratdığı poeziya kəh-kəşanlarını, İbn-Sinanı... bütün təfəkkür korifeylərinin ürəyindən, gözlərindən süzülən əbədi işığı qorumaq bizim borcumuzdur... Biz öz qüdrətli əllərimizi sərhədlər, okeanlar, mərzlər üzərindən uzadıb bir-birimizi salamlamalı, öz qəlbimizin qərarını qəti bildirməliyik: – Yaşasın xalqların Azadlıq ideali!» (Şairin arxivindən. «Bütün bəşəriyyəti qucaqlaya biləydim», 1964, s.4). X.R.Ulutürkün şəxsiyyəti və yaradıcılığında «vətənpərvərlik kəmil formasında əqidədir, elmi dünyagörüşün bir sahəsi, tərkib hissəsidir. Lakin o, eyni zamanda hissi həyatla bağlayır, vətənə məhəbbət, sözün geniş mənasında mütərəqqi milli mədəniyyətə məhəbbət, ana dilinə məhəbbət və s. kimi nəcib hisslər şəklində təzahür edən mənəvi-əxlaqi keyfiyyətdir. Buna görə də həm hissi, həm də əqli idrakla bağlı olub, şəxsiyyətin hərtərəfli mənəvi zənginliyi, kamilliyidir» [130, s.42].

X.R.Ulutürk 80-ci illərin əsərlərində obrazlı desək, poetik «Programını» yazmışdır. Şair 60-70-ci illərdə gizli gətirdiyi ideya, mövqe axtarışlarını üzə çıxarmış, mətləb və məramını aydın göstərmişdir. 80-ci illərin şeirlərindəki humanizm, vətənpərvərliyin ideya daşıyıcılarından biri – şəxsiyyət və tale müəyyənliyidir. X.R.Ulutürk vətəndaş şair və şəxsiyyət kimi 80-ci illərin şeirlərində vüsətləşir. Şair milli İdealını aydın ifadə edir: İstiqlal və onun uğrunda mübarizə!

*İlk allahım, son allahım – mübarizə! Mənə bənzə!
Doğransam da xıncım-xıncım, zərrə-zərrə, rizə-rizə,
Məramımdır mübarizə! Mənə bənzə!
(«Mənə bənzə»)*

«Xəlil Rza öz poeziyasında köksünü zamanın küləklərinə açmayanları, ehkəm çərçivəsində qalanları, süstləri, simasızları, Vətəndə yaşayan vətənsizləri, böyük ictimai idealdan məhrum olanları daim ifşa edir, qamçılayır və onların gec-tez məhvə məhkum olacağına inanır. Bu inam onun poeziyasının qanına, canına hopmuşdur. Bu mənada Xəlil Rza poeziyasını inam və döyüş poeziyası adlandırmaq olar» [147].

Şair hansı məramdan, məqsəddən danışırsa, – Vətən taleyini, milli ideali unutmur. Həmin məqsədi «Səngər azuqəsi» (1980), «Şəhriyarım» (1980), «Çətin yol» (1981), «Mənə bənzə» (1981) şeirlərində də orijinal ifadə etmişdir:

*Sən Bakıya bənzəyirsən, mən Təbrizə,
Mənə bənzə! Mənə bənzə!
(«Mənə bənzə»)*

X.R.Ulutürkün lirik qəhrəmanı ideal və məram yoluna çıxdığına görə, o həm də milli cəbhə mövqeyinə çıxır. Bu səbəbdən də şairin şeirlərində milli qəhrəman boy göstərməyə başlayır.

80-ci illər şeirlərinin poetik qəhrəmanı lirik qəhrəmandır; tərəddüdsüz, səbatlı, qətiyyətli, mərd lirik qəhrəman. O, milli ideal və xalq taleyinin ifadəsində milli qəhrəman kimi duyumlanır, qalan məqamlarda lirik qəhrəman olaraq qalır; bunların vəhdəti – milli xarakterin reallığı 80-ci illərin ikinci yarısı və 90-cı illərin poeziyasındadır:

*Sən bu döyüşlərin ön səfindəsən,
Məşəl ürəklərin tərəfindəsən!
Elə buna görə mərd olmalısən,
Daşdan, ildırımından, oddan, qılıncdan
Kəsərli, sarsılmaz, sərt olmalısən.
Haqqın yox ölməyə! Mərd olmalısən.
(«Mərdləş, ürəyim»)*

Lirik qəhrəmanın mübarizə mövqeyi yalnız sovet antipodları ilə qarşıdurmada, antihumanizmlə mübarizədə görünür. Şair humanizmində, vətənpərvərliyində təkə milliliyə söykənmir, onun köksünün ümmanları «haqqı tapdanan xalqlardır», buna görə də Xəlil Rza Ulutürk humanizmi bəşəri, beynəlmiləl humanizmdir:

*Bir şair köksündə Azərbaycan var!
Bir şair qəlbinin şah damarında
Bütün asıman var, bütün cahan var!
(«Mərdləş, ürəyim»)*

X.R.Ulutürk antibəşəri hadisə kimi müharibəyə nifrət edir, onu törədənəri lənətlə damğalayır:

*Düymələr hökmündən qurtulsun bəşər,
Günəş sənə bilər bir səhv ucundan.
Asılsın deyirəm hər b istəyənlər
Mənim nifrətimin dar ağacından!
(«Bir cüt göyərçin kimi»)*

Şairin humanist görüşlərində mənəvi-psixoloji olanlar: şəxsiyyət, ləyaqət, mərdlik və kişilik, iradə və inad, cəsurluq və dəyanət mühüm yer tutur. «Şairliyin özülü» (1980), «Mən uçuram» (1980), «Sükan dalındayam» (1980), «Təbrizli Şəhriyar yazır» (1980), «Dəmirləşən dözümlər» (1982), «Qorx, qorxma» (1982), «Min bir dərdin dərmanı» (1982), «Müşfiqdənmi artığam, ya Şandor Petefidən?» (1982), «Mayakovski ilə söhbət» (1982), «Sən inanma məddahlara» (1986) və başqa şeirlərində şair «ömrün hər qırpımında çiyni uca, mərd yaşamağı» tövsiyə edir. Onun nəzərində bütün mənəvi keyfiyyətlərin mənbəyi yenə Vətəndir, vətənpərvərlikdir:

*Kimdir bizə qanad verən? Məgər yalnız bədənimiz?
Könül adlı qalamız var. Könül – ilkin Vətənimiz.*

Şair həyatın məkrələrinə, mənəviyyatsızlıqlarına qarşı yalnız işığı gətirir:

*Sənin qoynunda bunca bataqlıq,
Bu qədər bataqlıq sakinləri var.
Bəs niyə gözümdə işıqsan, işıq
Ey dağ bulağı tək saf, büllur diyar?!
(«Təbrizli Şəhriyar yazır»)*

Çətin yol götürüb getmək, mənəvi dözümlü və dəyanət Xəlil Rza Ulutürk humanizminin, vətənpərvərliyinin mayası, cövhəridir. Bu dözümlü və dəyanət şairə – qəhrəmana gənclikdən, dənizlərdən, çinarlardan, Savalandan, Çənlibeldən, təbiətdən gəlir («Gənclik şəklini və bugünkü özünü», 1982).

Xəlil Rza Ulutürk 60-cı illərin şeirlərində olan ənənəni, real-psixoloji zəmində ifadə olunan poetik ruhu – humanist dəyərləri 80-ci illərdə daha dərinlən, daha təsirli poetik axtarışlarla, tapıntılarla əks etdirmişdir. Şairin humanist görüşlərinə görə şəxsiyyətlər tarixi-milliyadda mənəvi işıq və miras kimi yaşadırlar («Kimsə tutub gəlir işığıımızı», 1982). Bu məqamda da X.R.Ulutürk xalq taleyini, milli ideali unutmur:

*Haray! Işıqlarım min kəndə düşsün,
Kərkükə, Təbrizə, Dərbəndə düşsün.
(Kimsə tutub gəlir işığıımızı»)*

X.R.Ulutürk humanist görüşlərində əvvəlcə adi həyat faktını, hadisə və əhvalatı götürür, onu əyaniləşdirir, sonra ona münasibət əsasında hökm çıxarır. Əxlaq və didaktika belə əsərlərin ideya-məzmununda dayanır. «Qəflət məsələsi», «Sənə demədimmi?», «Şirvan qoruğunda ceyran» şeirlərində də belədir:

*Kiçik bir zədədən yıxılır pələndə,
Bir gilə zəhərlə pəhləvan ölür.
Bir ovuc qum ilə sönmür yanar od,
Xırda bir fitnədən bulanır könül.
(«Sənə demədimmi?»)*

X.R.Ulutürkün vətənpərvərliyində xalqilik təbliği səciyyə daşımır, o, mövcudluq, mahiyyət kimi alınır, dərk olunur; ona xitabən mətləblər, məramlar, diləklər dilə gəlir:

*Dağıtdı dağları zərbəmin yönü,
Kəşf etdim xalqımın böyüklüyünü.
İndi növbət onun – tapar o günü:
Kəşf edər oğlunun böyüklüyünü!
(«Mənlik»)*

*Nə qum zərrəsiyəm, nə şəh qətrəsi,
Dibsiz ümmanların tufan səsiyəm.
Coğrafi sərhədlər qoy öyünməsin,
Təbrizin, Bakının söz süfrəsiyəm.*

Belə olanda şair ölçünü, lirik intonasiyanı aşır, patetik intonasiyaya keçir; lirik qəhrəman içindən böyüməyində, milli xarakterə doğru yol almağında davam edir. Lirik qəhrəmandan milli xarakterə doğru inkişafın kökləri də 80-ci illərin əsərlərində görünür:

*Bir də baxıb görürsən boğazına dolandı,
Tutuquşu adamlar gürzədən qorxuludur.
Tutuquşu qəndə bənd. Bu, nəfsinin quludur.
Gödəninin quludur.*

*Özü boyda, nataraz sitatların quludur.
Damarlarında axan kişi qanı deyil, yox,
köləlik məhluludur.
Əsfələsafilinə layiqlərin quludur
Söyləyimmi adını? Adı batsın batmışın!
Qiymiram tarix bilsin, hansı baltanın sapı,
qolçomağın qoludur.
(«Tutuquşu»)*

X.R.Ulutürk mücərrəd söz demir, həyatın ciddi həqiqətlərindən danışır. Danışır ki, humanizmdən dəm vuran alim, ziyalı ona daim köməkçi olan, yazılarını səliqəyə salan, ona kömək edən kiçik elmi işçilərin belə haqqını vermir, lakin həm də humanizmdən mühazirə deməyə gedir. Danışır ki, qəzətdə məqaləsi çıxan dilçi öz vətənpərvərliyindən məmnundur. Lakin «öz balası həsrətdir Azərbaycan dilinə». Dilçi alim Füzulidən, Vaqifdən, Sabirdən söz açır, lakin «öz balası tanımır Füzulini, Vaqifi». Belələrinin şöhrətinə toxunsan, səni əqrəb kimi çalar» («Riyakar», 1980). Şair buqələmunları, obıvatelləri – antipodları bəzən lirik təhkiyədə, bəzən isə geniş publisistika imkanları əsasında təqdim edir («Əhkamçılara qarşı», 1980).

QAYNAQLAR:

1. B.Nəbiyev. İstiqlal şairi. Bakı: Elm, 2001.
2. Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında. Bakı: Çinar-Çap, 2004.
3. Ə.Əsgərli. Milli ideal mücahidi. Bakı: Elm, 2005.
4. Y.Axundlu. İstiqlal şairləri. Bakı: Elm, 1998.
5. X.R.Ulutürkün arxivi. 1962-1994-cü illər.

К ГУМАНИСТИЧЕСКИМ И ГРАЖДАНСКИМ ПРИНЦИПАМ ХАЛИЛА РЗЫ УЛУТЮРКА

А.Б.АСКЕРЛИ

РЕЗЮМЕ

Статья примечательна с точки зрения оценки гуманистических и национальных принципов поэзии Х.Р.Улутюрка 60-х 80-х годов. Здесь проанализированы характерные поэтические образцы, обобщены объективные и субъективные факторы его поэтического творчества. Была констатирована и та особенность, что лирический герой Улутюрка носит этический и философско-дидактический характер в распространении гражданских и гуманистических идей.

A VIEW OF KHALIL RZA ULUTURK'S HUMANISM AND PATRIOTISM

A.B.ASGERLI

SUMMARY

The article evaluates the humanistic and national values.

The characteristic poetical specimens were analysed, its objective and subjective details were summarized, And it is noted that Kh.R. Uluturk's lyrical hero carries out much moral and philosophic – didactic character in propaganda of patriotism and humanism.